

Amund Spangen

Vern av kulturminner i utmarka

– et eksempel fra Os

Kulturminner i utmarka

Det gamle driftssystemet i jordbruket var i sterk grad retta mot utnytting av utmarksressursene. Denne driftsforma krevde et stort antall hus: fiskebuer, naust, slåttbuer, løer, koier, skogsstaller og seterhus. Aktiviteten skapte et karakteristisk kulturlandskap som i våre dager er i ferd med å bli borte de fleste steder.

Til en gard hørte det vanligvis flere setrer: vårseter, sommerseter og høstseter. Flersetersystemet var et ledd i utnyttinga av naturressursene. Buskappen ble flytta dit det var godt beite, så når dyra om høsten ble sluppet på avløn hjemme på gården, hadde de i løpet av en beitesesong nyttiggjort seg grasen i

flere områder, først rundt vårsetra som ligger lågt og lunt, og der det blir tidlig grønt om våren. Senere sto fjellbeitene for tur. Etter noen uker på sommersetra flytta de til høstsetra nærmere bygda, og så til slutt gnog dyra i seg gjenveksten på hjemmejorda før de ble satt inn for vinteren.

Seterdrifta og utmarksbruket har stått sentralt i jordbruket i Nord-Østerdalen. Os er ei av bygdene der setrene og utmarka har spilt ei vesentlig rolle. I Dalsbygda hørte det endog to sommersetere til de fleste gardene. Den ene sommeren ble det setra i Vangrøftdalen, mens en slo utmarksslåttene i Kjurrudalen. Den neste sommeren var det omvendt. De lange, frodige seter-

dalene er den dag i dag viktige beiteområder for ku, geit og sau, og det drives fortsatt aktiv setring.

Den tradisjonelle drifta er her som ellers for lengst lagt om, og ei av de største endringene som har skjedd er at det er slutt på det gamle flersetersystemet. Nå er det som regel bare ei av setrene som brukes, og mange hus i setertraktene er blitt stående tomme. En del gamle seterstuer er tatt i bruk som fritidshus, mens fjøs og andre uthus som det ikke er bruk for mer, forfaller og rives. Mange seteranlegg er det bare tuftene igjen av.

Registrering av kulturminner i seterdalene i Dalsbygda

I 1980-åra foregikk det i seterdalene i Dalsbygda ei omfattende registrering av all bebyggelse. Undersøkelsen omfatta for det første flere hundre hus på setervollene – seterstuer, fjøs, vedskåler, avkjølingshus, jordkjellere og løer. Seterhusa var tidligere i bruk mye av året, også utenom setersesongen, i forbindelse med fiske, jakt, fangst, markaslått, mosetaking, vedhogst og kjøring. Men i tillegg var det behov for et stort antall hus ellers i skogen og i fjellet. Det ble registrert 38 slåttbuer, 99 utløer, 2 torvhus, 2 staller og 16 hustufter. Registreringa ble foretatt 50 år etter at utmarksslåtten og mosetakinga ble nedlagt, og i løpet av alle disse åra hadde mange hus som ikke hadde noen funksjon lenger, blitt borte. Registreringa ga en god pekepinn om hvor stor betydning utmarka hadde hatt for bøndene i ei bygd i Nord-Østerdalen.

Spellmovollen i Såttåhaugen – et restaureringsprosjekt

Jeg var en av dem som var engasjert med registreringsarbeidet i seterdalene i Dalsbygda. Vi opplevde både gjennom det vi så, og gjennom det vi hørte folk fortelle, at kulturlandskapet hadde undergått store forandringer. Vi kunne for eksempel bomme på slåttbuer og utløer når vi prøvde å finne dem, enda vi visste omtrent hvor de skulle ligge i terrenget. Etter noen ti-år uten drift var de gamle slåttengene fullstendig nedgrodd. Vier, einer og bjørk vokste tett, og et landskap som tidligere var prega av åpne enger, hadde blitt forandra til et bortimot ugjennomtrengelig kratt.

Da sto det bedre til med både landskap og hus på setervollene. Mange seterhus var fortsatt i bruk og nøt godt av løpende vedlikehold. Det ble diska opp med vafler, rømme og kaffe når vi, utstyrt med kamera, måleband og skjemaer banka på hos budeia. Men noen seter hadde stått tomme lenge og bar preg av det. Andre var jamna med jorda. Spellmovollen i Såttåhaugen kom inn under kategorien «seter i sterkt forfall». Den hadde ikke vært i bruk på mange år, og husa hadde mer eller mindre ramla sammen. Registrerings-skjemaene som vi fylte ut den gangen viser at registratorene hadde dårlig tru på et vidare liv for de fleste av husa. Seterstua fikk karakteristikken «ruin». Men en kan ta grundig feil! Haugen av mer eller mindre opprætta tømmerstokker, der seterstua hadde stått, skulle nemlig vise seg å være liv laga.

En som aldri har tatt i ei bile, og knapt nok holdt i en hammer, skulle

kanskje passe seg for å avsi dødsdommer over hus? Et par år senere, i 1992, kom jeg tilbake til Sattåhaugen en tur, og da sto flere av seterhusa på plass! Jeg traff både setereierne, Oddveig og Inge Eggen, og restaureringshandverkeren Arild Bjarkø. Det jeg så og det jeg fikk fortalt var rett og slett imponerende, og det var lærerikt. «Dødsdommeren» hadde faktisk følelsen av å få en smekk over fingrene! Ett resultat av besøket mitt på Spellmovollen den sommeren var en kassett med intervju med Arild Bjarkø, og i det følgende gjengis noe av det jeg fikk på teipen.

Seterstua – restaurering – rekonstruksjon – nybygg

«Seterstua, ja, den var det ikke stort igjen av. Slik den står nå er den øvre delen en ren rekonstruksjon – 100% nytt. Denne delen av huset har fått tilbake det opprinnelige ut-

seendet og den opprinnelige rominndelinga. Det er så godt som en kopi av det gamle. Svala kan en knapt kalle en rekonstruksjon en gang, for den gamle var helt borte. Vi hadde for lite å støtte oss til for å kunne lage en kopi. Svala er derfor et nybygg. I den nedre delen av seterstua måtte vi foreta ei utskifting av 65 til 70 % av tømmeret. Når en skifter ut så mye som 70% av materia- lene i et hus, må en nesten stille seg spørsmålet om huset er restaurert eller om en må kalle det en kopi eller en rekonstruksjon. Jeg mener bestemt at det vi gjorde med seterstua kan kalles restaurering, for det var det som var igjen av det gamle vi måtte forholde oss til. De gamle stokkene bestemte hva vi kunne gjøre, det var de som bestemte dimensjoner og tømmerbehandling.

Første gangen jeg så på «huset» syntes jeg det så for dårlig ut til at det kunne gjøres noe med, men Inge var hissig på å få den restaurert. Han ville bevare det gamle, og etter lange og grundige diskusjoner ble det til at vi gikk i gang. Den dagen vi begynte å ta

ned stua, ble jeg enda mer i tvil, for det var sannelig ikke mye igjen som var bra. Vi skjønte at det gjaldt om å finne en nøkkel, bli enig om hvor vi skulle legge lista. Som du ser, er det stokker som ikke ble skifta ut sjøl om de så dårlige ut. På sikt gjør det noe, for en vet ikke hvor lenge de varer. Det er disse som i neste omgang må skiftes ut.

I gaulveggen mot den rekonstruerte delen av huset var det mye dårlig tømmer, men den veggen er helt beskytta mot vær og vind. Det ser stygt ut, og mange har stussa på valget jeg gjorde. Råte ble fjerna, og i det som ble igjen er veden helt fin. Den er beinhard. Denne veggen er jeg helt trygg på.

Langveggen mot nord har stokker som er helt på kanten. De gir en betenkelig hul lyd, når du banker på dem, men kjerna er helt fin. Her ble vi enige om at hvis det forverrer seg, kles veggen utvendig. Her måtte jeg velge, enten skifte ut hele veggen, eller la det bli igjen det du ser, enten eller. En må sette ei grense et sted. I botnen har jeg lagt inn en frisk stokk, og likeens på toppen. «Ramma» i konstruksjonen er viktig. Det går godt an å ha igjen en dårlig stokk midt i veggen.

Den østre gaulveggen ser dårlig ut, men det finnes ikke råte. Den er svært værslitt, og mange har hurt på hvorfor jeg ikke har skifta ut det som ser så dårlig ut. Men skulle jeg ha skifta ut noe, måtte jeg ha skifta ut hele veggen. Hva hadde det blitt igjen da? Et sted må en sette grensa. Det var mange som rista på hodet da vi holdt på, men i ettertid har vi fått mye skryt, og eierne er veldig godt fornøgd. Det er ikke alle oppdragsgivere som går med på slike løsninger.

Innvendig var seterstua bare delvis panelt. Fortsatt er noen vegger uten panel. Originaltømmeret var både handhøvla og skåret. Noen steder var det rundtømmer. Jeg valgte rundtømmer over alt der det ble lagt inn nye stokker og der veggene ikke ble pa-

nelt. En dårlig stokk har ei innskrift. Jeg burde kanskje ha skifta den ut, men jeg er veldig nøye med at hvis det står noe skrevet, gjør jeg mye for at det skal bli stående. En må være forsiktig med å fjerne historiske spor og viktig dokumentasjon. En nedtråkka dørstokk og ei slitt skapdør snakker sitt tause språk om tidlige tiders virksomhet. Slikt må en være forsiktig med å fjerne. Flere av dørene i huset var borte, men hjemme på Spellmoen var det lagra noen vi kunne bruke. Dette syntes vi også at vi kunne forsvare, for det var ofte slik det ble gjort gammalt: dører og andre ting som ble overflødige hjemme ble brukt på setra.

Løa – estetikk – funksjonsendring

Se på løetaket. Det buer litt opp på midten. Jeg synes det ser flott ut. Det får bygget til å reise seg liksom, og ikke stå og sture. Løa har et lafta røste i hver ende, og midt på er det en takstol. Den heva jeg litt, bare 5 cm, og det synes tydelig. Når jeg jobber, må jeg prøve å være effektiv, for jeg skal jo leve av jobben. Det er ikke alltid jeg synes at jeg har tid til å gå rundt og filosofere og bruke mye tid på det estetiske. Men dette synes jeg at jeg fikk til. Jeg er veldig godt fornøgd.

Inne ser du bygningsskjelettet, begge røstene er lafta, et omfar i botnen, stolper og skråstendere med over- og underliggerpanel utapå. Lite av originalpanelen kunne brukes. Det som var bra ble samla og satt på den veggen der den vises best. Hele den ene gaulveggen, bortsett fra botnsvilla er gammal. Skråstenderen og spikerslaget og et par stokkbiter er gamle. Men det var også omtrent det som var brukbart. Litt av takstolen er original. Det er nye åser og ny taktro. Når jeg har hatt bruk for å skjote, har jeg brukt en annen type skjot enn de som var brukt her før. Jeg må prøve å være rask og effektiv,

og det er mye lettere å legge ned en skråskjõt med en tapp enn å skjõte i vinkel slik det var gjort her tidligere. Lager jeg en skråskjõt, forsvarer jeg det også med at jeg på den måten markerer at det dreier seg om noe nytt. Jeg tror de skjõnner det om hundre år!

Det er lagt papp på veggene innvendig. Det er vel kanskje på kanten, men det skal innredes badstu. Dette huset ble brukt til bikkjer da «Turisten» (Se lenger ned) var i bruk. Fasaden er som den var. Det var ikke vinduer i huset, men skal det settes inn vinduer og dører, blir det lemmer foran. For å kunne overleve bør hus ha en funksjon, og kompromissløsninger er derfor nødvendige innimellom. Men den gamle fasaden beholdes.

Stallen – materialbruk – redskapsbruk

Stallen er et enkelt hus, ei firkanta kasse bygd av medratt tømmer, og med mose mellom stakkene. Jeg så på stallbygninga som et relativt enkelt prosjekt, men også dette huset var i svært dårlig stand. Stokker lå langt nede i bakken og taket var rast ned. Her måtte jeg også sette grensa et sted. En

kan godt lure inn noen dårlige stokker midt inne i veggene, men ikke i botnen og ikke oppe. Noen gode stokker må binde bygget. I gavlenden inn mot skjõlet er det for eksempel en hel stakk som er skifta ut akkurat over døra. Der kunne jeg ha brukt halve stakken, men fordi dette var den eneste bindinga, og for at det skulle bli solid nok, valgte jeg å skifte ut hele.

Takåsene måtte skiftes, det ble lagt ny tro, og det kom torv på taket slik det hadde vært før. Nevra som stikker ut nederst er juks, for taket har ikke nevertekking, men grunnmurplast oppå troa. Dette har noe med estetikk å gjøre, men jeg vet ikke riktig hva jeg skal mene. Burde en ikke like gjerne sløyfe neverkanten når en ikke bruker never på hele taket? Hadde ikke det vært vel så ærlig? Eimerkrokene er ekte nok, og det er ikke brukt impregnerte materialer i ringveden. Jeg vil helst bruke naturmaterialer så langt det er mulig, men det er ikke like lett å gjennomføre bestandig.

Da vi holdt på med seterhuset, gjorde vi et interessant forsøk med mose som isolasjonsmateriale mellom tømmerstakkene. Alternative materialer er polyesterstrimler, jute eller ull. Eierne gikk en dag og sank mose til seterhuset. Arbeidslønna tilsvarte omtrent det det ville ha kosta å kjøpe ull i ferdige strimler og som bare er å rulle ut og legge mellom stakkene. Det tar kanskje litt lenger tid å legge mose, men det betyr ikke særlig mye kostnadmessig å bruke det tradisjonelle isolasjonsmaterialet. Jeg ville velge mose fordi det er et naturmateriale og fordi det er tradisjon. Torv som taktekkingsmateriale holder lenge, never likeens. Bevarte middelalderhus dokumenterer at mosen er like god etter flere hundre år. Da kan ikke jeg skjõnne at det kan være noen grunn til å bruke kunstfiber og materialer en ikke har erfaring med. Tradisjonen bør være ut-

gangspunktet.

Jeg synes det er viktig med gjenbruk. I stedet for å feie ned det gamle, er det mye som kan brukes på nytt. Det har med ressursbruk å gjøre. Materialbruken interesserer meg veldig. Når det gjelder redskapsbruken, må jeg også være bevisst på det jeg gjør. Her dreier det seg også om kostnader. Jeg må bruke motorsag. Hvis jeg ikke gjør det, tar arbeidet mye lenger tid, og det blir fort 4 - 5 ganger så dyrt. Jeg erfarer meg hele tida fram til nye arbeidsteknikker som gjør at jeg kan utføre handlafting raskere, men likevel. Motorsagspor skal en ikke se. Jeg grovskjærer for eksempel måfaret med motorsag, og så bruker jeg medragshøvel etterpå. Det er 4 viktige hovedverktøy jeg stadig bruker: bandkniven, bila, meden og snekkerbila. Det er tidkrevende å lage til en stokk. Nøkkelen er motorsaga. Skulle jeg stå og telge til stokkene, da ville det bli dyrt.

Egeninnsats

Ferdigkjøpte ringvedkroker er som regel ubrukelige. Det er for mye pynt og krimskrams på dem. Et alternativ er å bruke skikkelige enerkroker. Vegar gikk noen kvelder og fant emnene. Jeg pussa litt på dem med motorhøvelen og øksa. Det var fort gjort. Her kommer vi inn på egeninnsatsen i forbindelse med restaureringsprosjekter. Eierne har utnytta dette veldig bra. Jeg er dyr arbeidskraft og bør fortrinnsvis holde på med sjølve restaureringsarbeidet. Har jeg trengt noe, eller måttet ha hjelp til noe, var det straks noen på pletten som hjalp til med å løfte opp tømmer, skaffe mose til måfarene eller barke en stokk. Alle murene har eierne murt sjøl. De har vært i bekken og henta sten og murt oppunder. Det er ellers mange oppgaver som hvem som helst kan utføre. Skal en komme best mulig ut av det rent

økonomisk, er egeninnsatsen viktig. En behøver ikke være lafter for å sanke mose og rydde.» Så langt Arild Bjarkø.

Fjøset – kompromissløsning

Bakgrunnen for å sette i stand seteranlegget på Spellmovollen var planen om å starte med seterturisme. En hadde tanker om at fjøset kunne bygges om

og gi rom for soverom, dusj og toalett. Men så skurra det. Seterturisme på en voll uten dyr, nei, her var det noe som ikke rimte. Jeg husker Oddveig og Inge Eggen sa: «Det skal bli setring igjen. Det er ikke minst viktig at vi kan bruke husa vi setter i stand. Å lage museumshus som bare blir stående, det er ganske sørgelig.» Fjøset hjemme på Spellmoen var fullt av kyr, så fjøset på setra behøvde sjølsagt ikke bli stående som ei tom kulisse i seteranlegget. Når turistene kom, skulle de få oppleve dyrestell og bli traktert med god gammel-dags seterkost. Dessuten sto det et anna hus på vollen, «Turisten», som i si tid ble bygd for å ta i mot rypejegere og andre betalende gjester, og som var

det første huset i seteranlegget som var satt i stand og var brukbart til det opprinnelige formålet.

Den sommerdagen jeg kom på Spellmovollen og gjorde intervjuet med Arild Bjarkø var de midt oppe i restaureringsarbeidet. Noen hus var ferdige, andre sto for tur, blant anna fjøset.

Fjøset, et panelt bindingsverkshus, var svært dårlig det også. De rakk å merke bygningsdeler og fotodokumentere om høsten, mens det ennå var framkommelig på veien nord gjennom Vangrøftdalen. Planen var å gå i gang med restaureringsarbeidet sommeren etter. I løpet av vinteren klappa fjøset sammen under vekten av snøen. Stolper og skråstrevere, bord og torv fra taket kom fram som en kaotisk haug da snøen ble borte om våren. Brenn røkkelet, ville nok de fleste ha sagt. Både eier og handverker skal ha mye gnist om de skal ha vilje og ork til å gå i gang med noe slikt. De bestemte seg imidlertid for at det skulle bli fjøs av ruinene, og alle brukbare bygningsdeler ble plukka fram for å brukes på

nytt.

Den stedeagne brannete kua av dølarasen hadde god plass i båsen i gammel-fjøset. Det ville bli værre for den store NRF-kua. Her var det nødvendig med noen kompromisser for å få fjøset til å fungere. Kunne båsene plasseres diagonalt på langveggene, så det ble god nok plass i midtgangen mellom kurekkene? Flere mulig løsninger ble diskutert. Resultatet ble at fjøset ble utvida i bredda. Den nye delen ble «hekta» på den gamle slik at en innvendig ser klart hvordan fjøset opprinnelig var bygd. Utvidelsen gjelder dessuten bare den delen av huset der dyra står. I den nedre enden har bygninga den originale bredda. Her er det innreda mjølkrom, for til det var det plass nok. Fjøset har støpt golv, det er lagt inn mjølkemaskin og tankanlegg, og ellers utstyrt med det som må til i et moderne fjøs. Forholda måtte legges til rette slik at fjøsstellet kunne gjøres så lett-vint som mulig. Det stilles også strenge krav til hygiene og produksjonsmåte. I forbindelse med restaureringsarbeidet var det derfor nødvendig å gå med på

kompromisser. Problema ble glimrende løst. Sommeren 1996 flytta Spell-mokyrne inn i seterfjøsset.

Fortidsminneforeningens diplom

Det tok noen år å fullføre restaureringsarbeidene i Sättåhaugen. Nå er husa tilbake på plass og brukes. Geitfjøsset var det siste. Det var ferdig i 1999. Landskapet har fått tilbake mye av sin opprinnelige karakter, både den oppdyrka setervollen og beitelandskapet rundt. Gjerder og grunder er satt i stand, skogen er blitt rydda for å få tilbake det åpne landskapet og for å gjøre de gamle kuttråkkene tilgjengelige.

I 1992 fikk Sättåhaugen grunneierlag diplom fra Fortidsminneforeningen, Hedmark avdeling for godt utført restaureringsarbeid i setergrenda. Eierne og handverkerne ble rost for den store arbeidsinnsatsen, og for den gjennomtenkte måten de hadde løst problema på. Seteranlegget og kulturlandskapet rundt er et forbilledlig eksempel på hvordan kulturminnevern bør og kan drives.

Adresse:
Amund Spangen,
Proviantgården,
7374 Røros

God Jul til alle lesere!

*Sannsynligvis det første julekortet
Kjell Aukrust fikk trykt.*

TYNSET BOKHANDEL AS

Postboks 55, 2501 Tynset
Tlf. 62 48 00 38. Fax 62 48 17 44
tynset-bok@fjellnett.no